

a szerző által adott horizontja nem „a szervezetek világának” makrogazdasági, bankpolitikai vagy tőkekonverzációs szintjén definiálható, hanem épp ellenkezőleg, a szerző antropológiai alapállásából fakadó természetes meghatározottsággal: az emberi dimenziók általi behatároltsággal. A kötet három nagyobb fejezetének (fogyasztás fogalma, elvek és tartalmak; társadalom mint kooperáció és dominancia terepe; mai feltételek, fogyasztási gyakorlatok rendszere) szinte mindegyikét a kulturális antropológia fókuszpontjai között hangsúlyos termelés, felhalmozás, csere, többlet koncepciójára, a Polányi-féle „nagy átalakulás” és archaikus gazdasági-elosztási viszonyok forradalmi átalakulására vezeti át/vissza/tova. Az emberi tevékenységek praktikus és szimbolikus formái, a társadalmi kommunikáció sodrában zajló elosztási és részesedési viszonylatok, valamint a ragadozói létre kárhóztató modern árucikk-birtoklási lázak fajtái és értékelvei olyan jól tagolt rendben mutatkoznak a kötetben, hogy az vaskos nagy műveket pótol – bár ez nem célja, sőt ezek felé csak terelgetni próbál. A „nagy értékváltás” időszakának, századunk elejének alapmozgásait rögzítő zárófejezetében ezt a társadalmilag szervezett átmeneti rítusállapotot, a szolgáltatások és fogyasztási felelősségtudatok nagy komplexitásdilemmáit, valamint a mindennapi

életet átszövő kiszolgáltatódás feszültségeit feloldani képes emberi reflexiót akként értékeli, mint (talán egyetlen, csekélyke eséllyel kecsegtető) mérlegelési feltételt, amely az elemzés biztosítékát még nyújtani tudja. E belátások nélkül a tömegtermelésbe sodródó és java produktumát a szolgáltatások végtelen cserehálózatával helyettesítő korszakos kultúra szomorú végóráit lehet csupán nekrológba foglalni. Ha még lesz ki megírja, hiszen az már nem piaci termék, s lesz, ki elolvassa vagy átérezze, hisz erre mind kevesebb az esély...

Kisebbségek-e a fogyasztók, sztereotípiagyártók, kultúraközi határokon mozgó, európai sodrásokba kerültek, egyetemfenntartó vehemenciák, avagy a mindenkori többséggel interakcióban álló, létfeltételeiket etnicitásuk vagy hozott és gyarapított kultúrájukban védeni próbálók? Nem többségek-e épp ebben a kulturális interferencia-világban? Nem a többségben lévőkhöz hasonlóan óvják, tartósítják-e a maguk túlélési esélyeit, s viszik tovább örökségeiket? A válasz sosem egyértelmű – közelítésmódoktól, belátásoktól függ. Mert valahol, valamiben, valakikkel szemben, valamikor mindenki kisebbségi. Minden többség is kisebbségekből áll. Amíg áll...

A. Gergely András

Kézben tartott társadalom

Kiss Réka: Egyház és közösség a kora újkorban. A Küküllői Református Egyházmegye 17–18. századi iratainak tükrében. Akadémiai Kiadó, Bp. 2011. 300 old.

A vaskos, tipizálással, modellezéssel teletűzdelt szakirodalom fáradságos olvasmány még a szakmabeliek számára is. Nem így a Kiss Réka tanulmánya, akinek sikerült a maga dinamikájában megragadni a 17–18. század erdélyi társadalmát. A látószög perspektíváját a Küküllői Református Egyházmegye vizitációs jegyzőkönyvei irányítják, de megszólalnak a kor zsinati végzései, országgyűlési határozatai is, amennyiben azt az éppen

tárgyalt kérdés megköveteli. Lelkészként és néprajzusként egyaránt fogva tartott a gondolatok sodrása, következetessége, miközben csodálhattam a történész és a néprajzos érdeklődésének baráti találkozását és egymásra találását az író személyében. Az egyház társadalmi jelenléte, közösségformáló ereje vagy éppen kudarca az egyéni életutak, attitűdök tükrében elevened meg. Nem kapunk teljes képet a kor közéletéről, mint ahogy nem

Máté István (1974) – lelkész, doktorandus, BBTE, Hungarológiai Tanulmányok Doktori Iskola, Magyar Néprajz és Antropológia Intézet, Kolozsvár, mate.istvan74@gmail.com

is ez a szándék vezeti a kutatót, sokkal inkább a forrásanyag problémacentrikus, normasértéseket, devianciát megragadó, olykor igen szűkszavú sejtetései rendjén rajzolódik meg az újkori ember életvilága. Elmélettörténeti módszere az összehasonlításban teljeseedik ki, hiszen a szigetországi vagy a német és francia példák, elemzések sorát az anyaországi kitekintés által irányítja Erdély felé. A Küküllői Református Egyházmegye jelenti a kutatás tulajdonképpeni területét, ám szem előtt tartva annak tágabb felekezeti, nemzeti, sőt nemzetközi beágyazottságát is. Munkája tovább bővíti a *Vallási Néprajz* sorozat köteteiben, az ezredváltást megelőző évtizedben közzétett, e vidékre összpontosító, elemző, forrásfeltáró tanulmányok sorát, a protestáns egyházfegyelmzés témakörében. A 2011-ben Kiss Réka tollából született valáserkölcsei, társadalometikai mélyfúrás jól jelzi a kérdéskör kiapadhatatlan gazdagságát, és további kutatások végzésére adhat inspirációt.

Tömör bevezetést kapunk a reformációval foglalkozó társadalomtörténeti irányzatok szerteágazó elméletalkotási kísérleteibe, melyek a Max Weber-i racionalizáció szemlélet nyomdokában haladva vagy annak bírálataként hoztak újat. Moller mint városi jelenséget ragadta meg a reformációt, figyelemzette ugyanakkor a szűkebb környezet gondolatformáló erejére is. Scribner viszont a népi vallásosság elemzése során elvetette a deszakralizáció preconcepcióját, véleménye szerint a reformáció a katolikus hitelvek ellenében csupán egy más, sajátos mágikus világot teremtett, mely a Szentírásra és az imák erejére alapult. Bruke a művelt egyházi elit „nagyhagyományainak” kényszerítő erejét fedezte fel a népi vallásosság megújításának szándéka mögött. Oestreich az urbanizációt kísérő jelenségek kontextusában értelmezi a protestáns egyházfegyelmi törekvéseket, melyekben világi mintákat vélt felismerni. Gondolatmenetét követve a konfesszionalizációs paradigma képviselői a felekezeti képződés folyamatában azonos mechanizmusok működését ismerték fel, melyek a modern államok kialakulását is meghatározták. A magyarországi és erdélyi szakirodalom számbavétele

a levéltári anyagok, zsinati végzések és vizitációs jegyzőkönyvek elemzései, közzétételei alapján körvonalazódik. Így szólaltatja meg a szerző az általánosabb néprajzi munkák eredményeit (Kósa László), de az újkorral foglalkozó magyarországi munkákat (Dienes Dénes, Tóth Krisztina stb.) és nem utolsósorban a Buzogány Dezső, Sipos Gábor, Ősz Előd nevével fémjelzett erdélyi kiadványokat, melyekre folyamatosan hivatkozik tanulmánya során.

A vizsgált egyházmegye történeti kialakulását az erdélyi vallási megújodási törekvések kereszt-tüzében szemlélhetjük, a római katolikus, a lutheránus, illetve az unitárius felekezetek egyházépítő kísérleteinek tükrében, viszont a szerzőnek sikerül minden, az etnocentrizmusra jellemző argumentációtól megőrizni dolgozatát. Megtudjuk, hogy a teológiai és ekkleziaszti vitákat az állami hatalom nagymértékben meghatározta, sőt a főpátronusok, mint a Bethlen család tagjai egyházközségeket is alapítottak birtokaikon. A Küküllő menti falvak túlnyomó többsége ebben az időben alig érte el a 250 lelket, egyharmaduk jobbágyháztartásban élt. Az egyházmegye 7500 főt kitevő teljes népességének felekezeti megoszlása rejtély marad, etnikai összetételében a szászok és magyarok mellett megjelennek a román ajkú szellek és pásztorok, de a cigányság is. A vagyoni sajátosságokat jól példázza a szántóföldek kimutatása, mely szerint 6,7 köbölnyi terület az egy családi birtok, szemben a székelyföldivel, ahol 11,76-os átlaggal találkozunk, ám az eltérés az uradalmi birtokok nagyságában keresendő. Az állatállomány tekintetében szintén megegyeznek az átlagértékek Erdély más vidékeivel (3-4 számosállat gazdaságonként). A paraszti társadalom belső rétegződését leginkább a bortermeles nagyságában lehetett lemérni, hiszen a 80 urnás szőlőstől a 10 urnásig szűkült a vagyon, az átlagérték pedig meghaladta a 28 urnás területet.

A gazdasági mutatók lajstromát az egyház-kormányzat és egyházfegyelmzés modelljeinek számbavétele követi. Itt is nyugat-európai példából kiindulva érkezünk szűkebb hazánk gyakorlatához. A reformáció hajnalán egyházfegyelmi és

erkölcsbíráskodási céllal, a mindennapi élet felvigyázása érdekében jöttek létre az egyházi vizitációs intézmények. Luther konzisztoriális egyházszervezeti modellje szerint az egyház kötelessége segíteni a világi hatóságot az igazságszolgáltatásban, sőt szorgalmazza az egyházi vezetésben való állami jelenlétet. A lelkipásztorok és az egyházi tisztségviselők az állammal karöltve örököltek a társadalmi rend fölött. Kálvin viszont szentírási alapokra hivatkozva igyekezett a világi befolyást minimalizálni az egyházban. Erdélyben sajátos helyzet alakult ki: bár a 16. század második felére a négy bevett vallás alkotmányos védelemnek örvendhetett, a szabad vallásgyakorlás mégis a fejedelmek és földesurak patrónusi felsőbbségét hirdette. Bocskai István, majd Bethlen Gábor és utódai alatt a református vallás dominanciája megerősödött, a lelkészek nemesi rangot kaptak. A rendi társadalom keretei között a presbitériumi rendszer nyugati példái sajátos módosulást szenvedtek, így a kálvini tanrendszer a katolikus szervezeti formákkal elegyedett össze, megteremtve mindenekelőtt a püspöki intézményt. Az egyház és az állam a főgondnoki tisztségben jelenítette meg sajátos erdélyi összefonódását, hiszen ezt a főpatrónusok töltötték be. Míg a lelkészi testületek teológiai kérdései a zsinati döntések által lettek jogerőre, társadalmi (iskolaügyi) kérdésekben a fejedelmek akarata érvényesült. A küüllői egyházmegyében a nyugati példáktól eltérően a presbitériumok falusi környezetben jöttek létre a 17. század második felében, jobbágyokból, lelkészi kezdeményezésre. Az egyház vagyónáról gondoskodni és arról a vizitációkor számot adni az egyházfik és az esküdtek kötelessége lett. A 18. század elejére ez a terhelő feladatkör oda vezetett, hogy alig akarták vállalni a tisztséget, illetve hogy ellenőrzésükre született meg a másik világi tisztség: az egyházközségi gondnoké. Ez utóbbiak végrehajtói szerepet töltöttek be az ünnepontók, normasértők felett (kalodázás), de a törvényhozás és a fegyelmezés jogkörében nem részesültek. Az erdélyi egyházszervezés és fegyelmezés az egymást követő Articuli Maiores, Cannones Ruberiani illetve a Geleji-kánonok

törvényei alapján körvonalazódtak, melyeket kiegészítettek a parciális zsinatok, világi törvények és a szokásjog. Közben a világi igazságszolgáltatás egyre nagyobb teret nyert az egyházi fegyelmezéssel szemben. A kriminális és köztörvényes ügyek kikerültek az egyház hatásköréből, a magánszféra szabályozása lett így annak elsődleges funkciója.

Kiss Réka nem mulasztotta el az adatforrásoként felkutatott vizitációs jegyzőkönyvek kritikai értékelését sem. Felmutatja a sztereotip formulák jelenlétét, a szóbeliség lenyomatának tekintve a fennmaradt írásos forrásokat, az egyházi szempontokat érvényesítő közösségpercepciót, a jegyzőkönyvek problémaközpontú és konstruált, kivonatolt jellegét, mely során az ügy részletes rögzítése helyett a tanúk neve áll egy-egy eset bizonyosságaképpen. Megállapítja, hogy a jegyzőkönyvvezetés eltérő prioritásokat állapított meg a 17. és a 18. századokban, így az anyagi jellegű, házassági vagy tisztségviselőket érintő bejegyzések kiteljesedtek a társadalom széles körű ellenőrzése irányába.

A 4. fejezetben a megszokott munkamódszert követve ad bepillantást az egyházfegyelmezés nyugat-európai gyakorlatába. Megtudjuk, hogy míg Genfben, Kálvin halálát követően a konzisztórium által tárgyalt fegyelmi ügyek az évi 400-hoz közelítettek, addig Skóciában alig haladják meg a félszázat, a küüllői egyházmegyében pedig az évi 5-ös esetszámot. A tárgyalt esetek típusairól szóló statisztikai kimutatásból kiderül, hogy mind Nyugaton, mind Erdélyben az házassági, erkölcsi kérdések felülbírálása dominál, ezt követik a társadalmi együttéléssel és vallási magatartással kapcsolatos esetek.

A matrimoniális causáknak szentelt fejezetben az egyházi kontroll gyakorlatát mutatja be a kora újkori küüllői egyházmegyében. A változás szele megérintette a házasság intézményét is Európaszerte. Míg a középkori jogrend csupán az egyik fél halálával mondta ki a házasság felbomlását, addig a reformáció elsőként hozott engedményeket ezen a téren. A végső döntések világi hatóság előtt születtek. Hazai vonatkozásban viszont az egyházi fórumok hivatottak a házasság megkötésére, a

vitás kérdések vizsgálatára és így a válás kimondására is. Ám ahány hatóság, annyi jogszabály látott napvilágot. A szerző árnyalt etimológiai alapozással lát neki a kérdés boncolásának. Az *eljegyzés*, *kézfogó*, *hitlés*, *hozzámentem*, *ligába vetették* kifejezések mentén árnyalt és sokszínű joggyakorlat bontakozik ki. Az *elmátkásítás* olykor évekkel is megelőzte a házasságkötés egyházi megáldását, ez idő alatt a szexuális érintkezés is elfogadottá lett, viszont már a Geleji-kánonok igyekeztek közeliíteni egymáshoz a két eseményt, attól tartva, hogy az egyik fél meggondolja magát, illetve hogy a lakodalomhoz kötött elhálás szokása meghiúsul. Az eljegyzés felbontására pénzbírságot rótt ki az egyházi hatóság, mely társadalmi rétegződést is szem előtt tartott (12 forint nemesnek, 3 forint jobbágnak). Eklézsiakövetés járt mind a jegyesség ideje alatt, mind a házasságban időnap előtt világra hozott gyermek esetén. Bár a jegyajándék nem volt kötelező, a leggyakrabban gyűrű, ruha, pénz vagy kendő átadása kísérte a kézfogót. A házasságszerzők tiszttségét a rokonsághoz tartozók vállalták fel, az eljegyzés jogosságáról az „emberséges emberek” tanúskodtak. A titokban, szülői beleegyezés nélkül eszközölt kézfogót felbonthatta az egyházi bíróság, de nyomós oknak számított a nagy korkülönbség, a testi fogyatékoság. Mivel az eljegyzés felbontása súlyos presztízsveszítéssel járt, annak évi gyakorisága nem haladta meg a 3-4 esetet. A házasságkötések felbontását szintén gazdagon idézett jegyzőkönyvi bejegyzések alapján tárja elénk a szerző. A jogi szakkifejezések a különböző válási esetekre adott ítéletet tömörítik: *annulatio*, *divortium*, *separatio*. Az ítélethozatalkor figyelembe vették az egyéni és közösségi érdekeket, a helyi közösségből származó információkat is. A Geleji-kánonok által előírt halálbüntetéssel szemben mind az egyházi, mind a világi hatóság engedményeket tett, ám a gyülekezet közössége „*ligában*” tartotta a házasságtörőket, azaz nem köthettek új házasságot, viselniük kellett a megrontott kapcsolatháló minden következményét. Némelyek elmenekültek a rossz házasságból, mások vadházasságban éltek, elbírálásuk egyre körültekintőbb és megengedőbb lett.

A 6. fejezetben találjuk a lelkészek, tanítók életét és szolgálatát tükröző jegyzőkönyvi adatokat. A reformáció nyomán új lelkipásztorszemény alakult ki, mely megkövetelte az egyetemi képzettséget, a magas erkölcsi, közösségi normák maradéktalan betartását és képviselőtét. A 16. század végére Európa-szerte jól definiált lelkipásztori kar jött létre, melyet áthatottak a rokoni szálak, és amely műveltsége, társadalmi pozíciója révén kivált a paraszti társadalomból. A fejedelemség kori Erdélyben a lelkészek először adómentességet (Bocskai), majd nemesi rangot kaptak (Bethlen Gábor), ez a hivatás a jobbágysorból való társadalmi felemelkedés csatornája lett. A lelkészválasztás fontos gyakorlata, a papmarasztás lehetővé tette, hogy évente megújuljon vagy megszűnjön a lelkipásztor helyi alkalmazása. A kérdés mérlegelésében szerepet játszott a lelkész személyisége és a gyülekezet jellemzőin túl a patrónusok vétőjoga, a felkínált javadalom, a hitvédelem terén tanúsított lelkészi magatartás és szaktudás, az egyházi felsőbbség értékelése. Ez a gyakorlat, de az eltérő jövedelmek és a háborúk során elpusztult falvak helyzete a lelkészek gyakori helyváltoztatását idézte elő. A 18. század hajnalán megsokasodott fegyelmi esetek okai a díjlevél megcsonkításában, a lelkészek megbotránkoztató viselkedésében, a szolgálati mulasztásokban keresendők. Általános elvárás volt a lelkész felé, hogy sokat ne „nyargaljon”, hanem jelen legyen falujában, a vasárnap és az ünnepnapok megtartása felett őrködjön, az egyházi rendeletek betartásával végezze minden szolgálatát. Kiss Réka figyelmeztet forrásainak hiányosságaira is, amikor az egyház mindennapjaiban végbemenő változások tendenciáit igyekszik feltérképezni. A megsokasodott fegyelmi ügyek egy lazuló egyházi kontroll és egy laicizálódó egyházi vezetés irányába mutatnak. A falu kettős mércét alkalmazott az erkölcsi kihágások terén. Míg papjaitól megkövetelte a szabályok maradéktalan követését és a szerénységet, addig önmagával szemben megengedő volt. Bár fizikai agresszióra alig került sor, a lelkészek ellen tanúsított közösségi szankció az adó és a közmunka megtagadásában,

a templomlátogatás elmulasztásában nyilvánult meg. A lelkész és a tanító viszonyát az erdélyi helyi értelmiség megszületésének hosszas folyamatában értelmezi a szerző.

Az egyéni és közösségi viselkedés kontrolljával foglalkozó 7. fejezet a felsőbb egyházi bíróságok hármasság feladatkeretét különíti el: anyagi felügyelet, házassági, valamint egyházi tisztségviselők feletti bíraskodás. Mindebben kiemelt szerep jutott az esperesnek. A normasértőket csupán az elkövetett kihágás rögzítésével, nevük következetes lejegyzése nélkül regisztrálták. A főbb rendellenességek a matrimoniális causák (39,3 %) a templom és úrvacsora kerülésével (32,3%) kapcsolatosak a 18. század első harmadában. A szerző figyelmeztet arra, hogy az egyházlátogatási jegyzőkönyvek sorai nem igazolják a normarendszer nemek szerinti differenciálódását, ahogy azt a történetnéprajzi esettanulmányok sugallják. A laikusokat érintő fegyelmi esetek száma pedig a század során folyamatosan csökkent, míg szinte teljesen el nem tűnt. A nyilvános vallásgyakorlás regisztrálása is ennek a századnak az újításaként értelmezendő. Nemek szerinti megoszlásban a férfiakra inkább az ünnepi munkavégzés és világias szórakozás, a nőkre pedig a templomlátogatás általános elhanyagolása volt jellemző a szüksézáru bejegyzések bizonyossága szerint. Szemben a rendi társadalom családkonceptiójával, ahol a családfő felelőssége elsődlegesnek bizonyult, az egyéni, személyre szabott fegyelmezés irányába történt az elmozdulás. Az egyre gyakoribbá váló templomkerülés mögött legtöbbször a lelkésszel szemben táplált egyéni vagy közösségi konfliktus bontakozott ki. A káromkodás vagy a részegeskedés megítélése a mindennapi viselkedésben önálló büntítpussá sűrűsödött, és az intenzív közösségi ellenőrzés igényének megfelelően szaporították a 18. századi jegyzőkönyvek sorait. A népi hitvilággal, mágiával kapcsolatos igen ritka utalások az előbb vázolt nagyobb házassági konfliktusok melléköngéjeként szólaltak meg. A lelkész békéltető szerepét a családi viták esetén más egyházi források is igazolják. A normasértőkkel szemben alkalmazott szankciókat a 8. fejezet

veszi számba, felvázolva annak graduális jellegét: az egyéni és nyilvános megintéstől a főbenjáró bűnért járó kiközösítésen és eklézsiakövetésen át a világi bíróság által kirótt pénzbírságig vagy testi fenyítésig. Az exkommunikáció mint legsúlyosabb egyházi büntetés, megkövetelte a felsőbb egyházi hatóság jóváhagyását is, sőt ennek hiányában hivatalvesztésre ítéltetett a lelkész. A bűnvallástétel és a közösségi rehabilitáció a korszak végére egyre inkább elvesztette nyilvános jellegét. Kirekesztetés három héttől egy évig terjedhetett, jelenthetett ígehirdetéstől, úrvacsoravételtől való eltiltást vagy „feljárást”, azaz a templom küszöbét a vétkesek nem léphették át. Ezek a szankciók az érintettek társadalmi integrációját is felfüggesztették. Lassan kibontakozott egy olyan réteg, amely visszautasítva az egyházi penitenciát teret nyitott egy szekularizált társadalom felé.

Kiss Réka munkája először doktori disszertációként látott napvilágot, majd a jelen kiadás céljából a szerző átdolgozta munkáját. A több mint 600 lánbjegyzet lakonikus elméleti keretben dokumentál, melyet a jegyzőkönyvi kivonatok bejegyzései illusztrálnak. Gondolatvezetése nyugodt kibontakozásának szerteágazó téma- és helyzetelemzés lesz a gyümölcse. Minden fejezet esetében az európai, a magyarországi és végül az erdélyi szakirodalmi, történeti és néprajzi kitekintés vezet gondolatlanokat, gazdagítja ismereteinket. Aki ezt a munkát olvassa, a végére érve meglepéssel nyugtázza újonnan kapott korszemléletét.

A könyv latens funkciója egyház- és társadalomkritika is a javából, amely a múlt példáin át saját közéleti berendezkedésünk felülbírálatára is készítet. A kontextualizált és relativizált normák, a politikum és az egyház helyi összefonódása, a közösségek megtartására, hagyományaik ápolására tett lokális kísérletek, az egyéni életviteli minták szabad(os) megválasztása mint korunk kihívásai Kiss Réka munkáját olvasva azt az érzést kelthetik az emberben, hogy nincs új a nap alatt, kulturális, viselkedésszerű mintázataink átívelnek az évszázadokon.

Máté István